

فهرست مثلنامه‌های عربی

اثر: دکتر عزت ملاابراهیمی *

چکیده:

ضرب‌المثلها، ارزنده‌ترین میراث فرهنگی هر ملتی است که در آنها ادبیات، زبان، افکار، احساسات، عقاید، ارزشهای اجتماعی و اخلاقی آن ملت منعکس می‌شود. ضرب‌المثلها افزون بر ثبت وقایع تاریخی، حکایات و افسانه‌ها، ضبط لغات و اصطلاحات زبان و حفظ معانی اصلی آنها را عهده‌دارند. از این رو پژوهشگران مسلمان در طول تاریخ سخت به تدوین مجموعه‌های امثال همت گماشتند و گنجینه‌ها و فرهنگهای بی‌مانندی از خود به یادگار نهادند که متأسفانه برخی از آنها از میان رفته و یا در گذر زمان به بوته فراموشی سپرده شده است. نظر به اینکه تاکنون کسی فهرست جامعی از مثلنامه‌ها تدارک ندیده بود، نگارنده به جستجوی این گنجینه‌های بی نظیر پرداخته و مجموعه‌ای بالغ بر ۲۰۰ اثر فراهم آورده است. به رغم آنکه تلاش فراوانی برای تکمیل آن صورت گرفته، اما هنوز نمی‌توان ادعا کرد که برآستی به حد کمال رسیده است. زیرا دستیابی به تمامی آثاری که تاکنون در زمینه ضرب‌المثلها تدوین شده بسی مشکل است و چه بسا در آینده از لابلای کتابهای منتشر شده، مثلنامه‌هایی ناشناخته سر برکشند. در هر حال نگارنده امیدوار است آنچه در این مقاله ارائه شده برای دانش پژوهان سودمند باشد.

واژه‌های کلیدی: مثلنامه‌ها، میراث فرهنگی، زبان عربی، اصطلاحات، ضرب‌المثلهای اختصاصی، ضرب‌المثلهای عامیانه، ضرب‌المثلهای غیراختصاصی.

مثلنامه‌های عربی

کتابها و فرهنگهایی که در زمینه ضرب‌المثل‌های عربی نگارش یافته‌اند، در مقاله حاضر به ۳ فصل تقسیم شده‌اند:

۱- «مثلنامه‌های اختصاصی» که تنها به جمع‌آوری امثال رایج و متداول در میان تازیان بسنده کرده‌اند.

۲- «مثلنامه‌های غیر اختصاصی» که افزون بر امثال با تشبیهات شعری نوادر و ترکیبات عربی، سخنان پیامبر، صحابه و یا بزرگان و مشاهیر عرب در آمیخته‌اند.

۳- «مثلنامه‌های عامیانه» که در بردارنده ضرب‌المثل‌های محلی با گویش‌های عامیانه سرزمین‌های گوناگون عربی است و عمدتاً در سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی به رشته تحریر در آمده‌اند.

فهرست مثلنامه‌های موجود در فصل اول و دوم با در نظر گرفتن سال وفات نویسندگان تنظیم شده است و از کهن‌ترین مثلنامه عربی آغاز و به مثلنامه‌های معاصر ختم می‌گردد. اما فهرست فصل سوم براساس نظام الفبایی و به ترتیب نام پدیده آورندگان استوار است. *پرتال جامع علوم انسانی*

۱- مثلنامه‌های اختصاصی: نخست باید گفت که کار نقل شفاهی و روایت

امثال در پایان عصر جاهلی آغاز شد. نخار بن اوس عذری (د ۶۰ ق) عبید بن شریه جرهمی از نخستین گردآورندگان ضرب‌المثلها در عصر اموی بوده‌اند. تلاش‌های جدی‌تر برای تدوین امثال از سده سوم هجری آغاز شد. چه با گسترش دامنه فرهنگ و فتوحات اسلامی گنجینه ضرب‌المثلها نیز وسعت بیشتری یافت. ابو عمرو بن علا (د حدود ۱۵۴ ق) و شرقی بن قطامی (د ۱۵۸ ق) را اولین نگارندگان امثال در سده دوم هجری دانسته‌اند، که متأسفانه نشانی از این آثار در دست نیست. کهن‌ترین سند مکتوب رسمی از آن مفضل ضبی (د حدود ۱۷۰ ق) است. الامثال وی مشتمل بر ۱۶۰ ضرب‌المثل است که هر کدام به داستانها، حکایات، اشعار و

اساطیر عرب مستند شده‌اند (چاپ ۱: استانبول، مطبعة الجوائب، ۱۳۰۰ ق؛ چاپ ۲: بیروت، دار الرائد العربی، ۱۴۰۱ ق).

دیگر نویسندگانی که پس از مفضل ضببی به جمع‌آوری ضرب المثلها پرداخته‌اند، از این قرارند:

۱- ابووفید مؤرج بن عمرو سدوسی (د ۱۹۵ ق)، الامثال، مشتمل بر ۱۰۰ ضرب المثل همراه با ذکر سلسله اسناد و مصادر و تفسیر لغوی و ادبی آنها (چاپ ۱: ریاض، دائرة الثقافة و الاعلام، ۱۹۷۰ م، به کوشش محمد ضبیب؛ چاپ ۲: قاهره، الهيئة المصرية، ۱۹۷۱ م، به کوشش رمضان عبدالنواب).

۲- نضر بن شمیل (د ۲۰۴ ق)، الامثال

۳- ابو عمرو شیبانی (د ۲۰۵ ق)، الامثال

۴- هشام بن محمد بن سائب کلبی (د ۲۰۶ ق)، امثال حمیر

۵- ابو عبید معمر بن مثنی (د ۲۱۰ ق)، الامثال

۶- ابوزید انصاری (د ۲۱۵ ق)، الامثال

۷- عبدالملک اصمعی (د ۲۱۶ ق)، الامثال طالع‌ت فرنگی

۸- سعدان بن مبارک (د ۲۲۰ ق)، الامثال

۹- محمد بن زیاد بن اعرابی (د ۲۳۱ ق)، الامثال

۱۰- ابو عبید قاسم بن سلام هروی (د ۲۴۴ ق)، الامثال، جامع‌ترین اثر نگارش یافته در این زمینه که بعدها مرجع مهم نویسندگان متأخر گشت، مشتمل بر ۱۴۰۰ ضرب المثل در ۱۹ فصل بر اساس ترتیب موضوعی با استناد به اشعار، حکایات، احادیث و ایام العرب (چاپ ۱: استانبول، ۱۳۰۲ ق، به کوشش برتو؛ چاپ ۲: دمشق، دارالمأمون للتراث، ۱۹۸۰ م، به کوشش عبدالمجید قطامش). این اثر توسط نویسندگان بیشماری شرح شده است که در این میان شرح ابو عبید بکری (د ۴۸۷ ق) با نام المقال فی شرح کتاب الامثال از همه جامع‌تر و مشهورتر است.

۱۱- عبد الله بن محمد توی (د ۲۳۳ ق)، الامثال

۱۲- یعقوب بن سکیت (د ۲۴۳ ق)، الامثال

- ۱۳- محمد بن حبیب بصری (د ۲۴۵ ق)، الامثال
- ۱۴- ابراهیم بن سفیان زیادی (د ۲۴۹ ق)، الامثال
- ۱۵- ابو عکرمه عامر بن عمران ضبی (د ۲۵۰ ق)، الامثال مشتمل بر ۱۲۰ ضرب المثل که افزون به شرح آنها، احادیث نبوی، اشعار عرب، سخنان صحابه و تابعین، تفسیر و ازگان نامأنوس نیز در این کتاب یافت می شود (چاپ دمشق، مجمع اللغة العربية، ۱۹۷۴ م، به کوشش رمضان عبدالنواب).
- ۱۶- عمرو بن بحر جاحظ (د ۲۵۵ ق)، الامثال
- ۱۷- ابن قتیبه دینوری (د ۲۷۰ ق)، الامثال
- ۱۸- احمد بن محمد برقی کوفی (د ۲۷۴ ق)، الامثال
- ۱۹- مفضل بن سلمة بن عاصم کوفی (د ۲۹۰ ق)، الفاخر، حاوی ۵۲۱ ضرب المثل با عدم رعایت ترتیب موضوعی یا الفبایی و مسامحه در ذکر سلسله سند روایتها (چاپ ۱: لیدن، مطبعة بریل، ۱۹۱۵ م، به کوشش استوری و چاپ ۲: قاهره، دار احیاء الکتب العربية: ۱۳۸۰ ق، به کوشش عبدالحلیم طحاوی و محمد نجار).
- ۲۰- احمد بن یحییٰ تغلب (د ۲۹۱ ق)، الامثال
- ۲۱- علی بن حسن هنائی (د ۳۱۰ ق)، امثله الغریب علی وزن الافعال
- ۲۲- علی بن مهدی اصفهانی (د ۳۳۰ ق)، الخصال
- ۲۳- قاسم بن محمد انباری (د ۳۴۰ ق)، الامثال
- ۲۴- بریه بن یسر ریاضی (د سده ۴ ق)، تلقیح العقول فی الامثال و الحكم، نسخه خطی آن در لیدن، به شماره ۳۸۰ یافت می شود.
- ۲۵- احمد بن ابراهیم بن سمکه قمی (د حدود ۳۵۰ ق)، جامع الامثال
- ۲۶- حمزه اصفهانی (د ۳۵۱ ق)، الدررة الفاخرة فی الامثال السائرة یا سواثر الامثال علی افعال، مشتمل بر ۱۲۰۰ ضرب المثل بر وزن «افعل من» در ۲۸ باب به ترتیب حروف الفبا، باب ۲۹ آن به ضرب المثلهای مولد (نوخاسته) اختصاص یافته که شمار آنها از ۵۰۰ مثل در می گذرد، همراه با ذکر خرافات،

اساطیر، ایام العرب و استشهداد به شواهد شعری و بیان نکات لغوی و نحوی، با ذکر سلسله سند روایتها. این کتاب پس از الامثال ابن سلام مهمترین مرجع امثال نویسی است که در تدوین آثار متأخرتر به ویژه مجمع الامثال میدانی تأثیر بسزایی داشته است (چاپ الدرة الفاخرة در قاهره، دارالمعارف، ۱۹۶۶ م، به کوشش عبدالمجید قطامش؛ چاپ سواثر الامثال در بیروت، عالم الکتب، ۱۹۸۸ م، به کوشش فهمی سعد).

۲۷- ابو علی قالی (د ۲۵۶ ق)، الامثال، درباره ضرب المثلهایی بر وزن «افعل من» که نسخه خطی آن در کتابخانه احمدیه تونس نگهداری می‌شود.

۲۸- احمد بن فارس بن زکریا (د ۳۷۵ ق)، أمثلة الأسجاع

۲۹- سعید فیومی (د سده ۴ ق)، الامثال

۳۰- حسین بن منصور حلاج (د سده ۴ ق)، الامثال و الابواب

۳۱- حسین بن عبد الله عسکری (د ۳۸۲ ق)، الحكم و الامثال

۳۲- ابوبکر خوارزمی (د ۳۸۲ ق)، الامثال المولدة که در حاشیه کتاب

یتیمه الدهر ثعالبی (قاهره، المكتبة الحسينية المصرية، ۱۹۳۴ م) به چاپ رسیده است.

۳۳- حسین بن محمد رافعی خالغ (د ۳۸۸ ق)، امثال العامة

۳۴- ابو هلال عسکری (د ۴۰۰ ق)، جمهرة الامثال، مشتمل بر ۳ هزار

ضرب المثل در ۲۹ باب که بر نظام الفبایی استوار است. در این کتاب ۸۰۰ مثل بر وزن «افعل من» یافت می‌شود. ابو هلال همچون پیشینیان خود افزون به تفسیر جنبه‌های لغوی و تاریخی هر مثل به اشعار، اساطیر، ایام العرب نیز استناد جسته است (چاپ بیروت، دارالجلیل، ۱۹۸۸ م، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم و عبدالمجید قطامش).

۳۵- زید بن رفاعه (د بعد از ۴۰۰ ق)، الامثال (چاپ حیدرآباد دکن، مطبعة

دائرة المعارف، ۱۳۵۸ ق)

۳۶- ابوالفرج علی بن حسین هندو (د ۴۱۰ ق)، الامثال المولدة

- ۳۷- محمد بن ابی القاسم، مشهور به مسبحی حرانی مصری (د ۴۲۰ ق)،
الامثلة للدول المقبلة
- ۳۸- ابوالحسن علی بن محمد فضل مؤیدی طالقانی (د ۴۲۱ ق)، الامثال
(چاپ قاهره، مطبعة رعمسیس، ۱۹۱۱ م)
- ۳۹- عبدالملک بن محمد ثعالبی (د ۴۲۹ ق)، الفرائد و القلائد (از انتشارات
دارالکتب العربیة، ۱۳۲۷ ق)
- ۴۰- عبیدالله احمد میکالی (د ۴۳۶ ق) نبذ من امثال الامیر المیکالی (چاپ
قاهره، دارالمعارف، ۱۳۴۴ ق)
- ۴۱- الامثال، اثر مؤلفی مجهول در سده ۵ قمری، که در آن بیش از ۱۳۷۵
ضرب المثل گرد آمده است (چاپ حیدرآباد دکن، مطبعة دائرة المعارف، ۱۳۵۱ ق)
- ۴۲- علی بن محمد ماوردی (د ۴۵۰ ق)، الامثال و الحکم، در هر فصل این
کتاب حدود ۳۰ بیت شعر، ۳۰ حدیث و ۳۰ حکمت یافت می شود که نگارنده از
ذکر احادیث ضعیف ابایی ندارد (چاپ اسکندریه، مؤسسه الشباب الجامعة،
۱۹۸۵ م)
- ۴۳- علی بن محمد واحدی (د ۴۶۸ ق)، الوسیط فی الامثال
- ۴۴- احمد بن محمد میدانی (د ۵۱۸ ق)، مجمع الامثال، ارزنده ترین شاهکار
ادبی عرب در ۲ مجلد که باید آن را کامل ترین و معتبرترین فرهنگ امثال دانست.
بیش از ۶ هزار ضرب المثل کهن و نوحاسته براساس حروف الفبا در آن گرد آمده
است. فصلی از کتاب به ضرب المثلهایی بر وزن «افعل من» اختصاص یافته که عیناً
از کتاب حمزه اصفهانی برگرفته شده اند. افزون بر اشعار، داستانها و ایام العرب،
سخنان پیامبر (ص) و خلفای راشدین بدون ذکر مناسبت یا سلسله اسناد و نیز
اشعار مشهور شعراء و مفاهیم پندآمیز دینی که جنبه ضرب المثل یافته در
مجمع الامثال به چشم می خورد (چاپ قاهره، مطبعة عیسی البابی الحلبی، ۱۲۸۴
ق و چاپهای مکرر دیگر).
- ۴۵- محمد بن عمر زمخشری (د ۵۳۸ ق) المستقصی فی امثال العرب، در ۲

مجلد، با رعایت ترتیب الفبا و در نظر گرفتن ۳ حرف اصلی هر مثل که در برخی موارد تفسیرهای لغوی و نحوی آن از اثر میدانی سودمندتر و مفصل‌تر است (چاپ بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۹۸۷ م).

۴۶- ابوالحسن علی بن زید بیهقی (د ۵۶۵ ق) غرر الامثال و درر الاقوال و نیز

مجامع الامثال و بدائع الاقوال

۴۷- عبید الله بن احمد زجالی (د ۶۹۴ ق)، امثال العوام فی الاندلس (چاپ

فاس، وزارة الثقافة و التعليم، ۱۹۷۱ م در ۲ مجلد)

۴۸- ابن حجه حموی (د ۸۳۷ ق)، تغرید الصادح

۴۹- ابراهیم کفعمی (د ۹۰۵ ق)، نهاية الادب فی امثال العرب

۵۰- حسن یوسی (د سده ۱۱ ق)، زهر الأکم فی الامثال و الحكم (چاپ

دارالبیضاء، دارالثقافه، ۱۴۰۱ ق، در ۳ مجلد)

مثلثنامه‌های اختصاصی که در سده حاضر نگارش یافته‌اند، عمدتاً فاقد هرگونه ابتکار و نوآوری هستند و پژوهشگران آنها تنها به نقل آثار کهن تر بسنده کرده‌اند. از

آن جمله‌اند: ابن مدنی مغربی فزانی، امثال و حکم (چاپ وین، ۱۸۰۵ م)

احدب طرابلسی، ابراهیم بن علی، فرائد اللآل فی مجمع الامثال (چاپ

بیروت، مطبعة الامیرکیة، بی تا)

الامثال الحکمیة (چاپ استانبول، مطبعة الجوائب، ۱۳۰۰ ق)

تمیمی، محمد علی جعفر، الامثال و الحكم و الفرائد اللغویة (چاپ بیروت،

دارالمشرق، ۱۹۸۶ م)

داموری، نبیه، المختار من طرائف الامثال و الاخبار (چاپ بیروت، دارالکتاب

اللبنانی، ۱۹۸۲ م)

سامرائی، ابراهیم، فی الامثال العربیة (چاپ کویت، دار اعلام الفکر، بی تا)

سرکیس، ابراهیم، الدررة الیتمیة فی الامثال القدیمة (چاپ بیروت، ۱۸۷۱ م)

شیخانی، سمیر، قاموس الحكم و الامثال (چاپ بیروت، مؤسسه عزالدین،

۱۹۸۷ م)

قصیر، نصری، التحفة الادبية فى الامثال العربية (چاپ قاهره، دارالمعارف، ۱۸۹۴ م)

مراد، رياض عبدالمجيد، مجمع الامثال العربية (چاپ رياض، وزارة التعليم العالى، ۱۹۸۶ م)

مسعود، ميخائيل، امثال و حكايات (چاپ بيروت، دارالكتاب، ۱۹۸۰ م)
مصايحي، امثال و قصص عربية (چاپ ميلان، ۱۸۱۸ م)
منجد، صلاح الدين، امثال المرأة عندالعرب (چاپ بيروت، دارالكتاب الجديد، ۱۹۸۱ م)

۲- مثلنامه‌های غیر اختصاصی:

الف) امثال قرآنی، احاديث نبوی و سخنان مشهور صحابه:

- ۱- حسن بن فضل (د ۲۸۲ ق)، الامثال الكامنة فى القرآن
- ۲- جنيد بن محمد بن جنيد قواريرى (د ۲۹۸ ق)، امثال القرآن
- ۳- ابراهيم بن محمد سرى زجاج (د ۳۱۱ ق)، امثال النبى و حكمه
- ۴- حسين بن محمد مودود حرانى (د ۳۱۸ ق)، الامثال السائرة عن رسول الله
- ۵- محمد بن على ترمذى (د ۳۲۰ ق)، الامثال من الكتاب والسنة (چاپ ۱: قاهره، داراسامة بن زيد، ۱۳۹۶ ق، به كوشش على محمد بجاوى؛ چاپ ۲: بيروت، دارالكتب، ۱۹۸۹ م، به كوشش مصطفى عبدالقادر عطا)
- ۶- محمد بن حسين بن دريد (د ۳۲۱ ق)، امثال على بن ابى طالب، كه نسخه خطى آن در پاریس به شماره ۳/۳۹۷۱ يافت می شود؛ همو، الامثال النبوية، كه نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملی رباط موجود است.
- ۷- ابراهيم بن محمد نبطوية (د ۳۲۳ ق)، امثال القرآن
- ۸- حسن بن عبدالرحمان بن خلاد رامهرمزی (د ۳۶۰ ق)، امثال الحديث (چاپ استانبول، المكتبة الاسلامية، بی تا، به كوشش امة الكريم قرشيه)
- ۹- عبدالله محمد بن جعفر انصارى اصفهانی (د ۳۶۹ ق)، الامثال فى الحديث النبوى (چاپ هند، دارالسليقة، ۱۹۸۲ م در ۲ مجلد)

- ١٠- محمد بن جنید اسکافی (د ٣٨١ ق)، امثال القرآن
- ١١- ابوهلال عسکری (د ٤٠٠ ق)، ضرب الامثال من الکلام النبوی
- ١٢- محمد بن طاهر شریف رضی (د ٤٠٦ ق)، المجازات النبویة
- ١٣- محمد بن حسین بن موسی سلمی (د ٤١٢ ق)، امثال القرآن
- ١٤- عبدالملک ثعالبی (د ٤٢٩ ق)، کتاب الامثال بآیات من القرآن و اخبار عن
النبی و کلام العرب و ادباء العجم
- ١٥- علی بن محمد ماوردی (د ٤٥٠ ق)، امثال القرآن
- ١٦- حسین بن عبدالرحمان بن اسحاق قضاعی (د ٤٥٤ ق)، الامثال الکامنة
فی القرآن؛ همو، شهاب الاخبار فی الحکم و الامثال و الآداب المروية عن الرسول
المختار
- ١٧- رشید الدین وطواط (د ٥٧٨ ق)، مطلوب کل طالب من کلام علی بن
ابی طالب (چاپ لایپزیک، ١٨٣٧ م)
- ١٨- سلیمان بن بنین بن خلف دقیقی مصری (د ٦١٣ ق)، الاقوال العربیة فی
الامثال النبویة
- ١٩- محمد بن علی بن خیمی (د ٦٤٢ ق)، امثال القرآن
- ٢٠- عبدالعظیم بن عبدالقوی منذری (د ٦٥٦ ق)، الامثال من القرآن و السنة
- ٢١- ابن قیم جوزیه (د حدود ٧٥١ ق)، الامثال فی القرآن الکریم (چاپ ١:
مکه، دارمکه للطباعة و النشر، ١٩٨٠ م، به کوشش ناصر رشید؛ چاپ ٢: بیروت،
دارالمعرفة، ١٩٨١ م، به کوشش محمد نمر خطیب)
- ٢٢- احمد بن عبدالله کوزکنانی (د سده ٨ ق)، روضة الامثال (چاپ تهران،
١٣٣٤ ق)
- ٢٣- عبدالله بن علی بن محمد، معروف به ابن غانم (د ٧٤٤ ق)، الفائق فی
اللفظ الرائق، مشتمل بر ١٠ هزار حدیث در کنار ضرب المثلهای رایج عرب
- ٢٤- عبدالرحمان بن حسن حنبکه میدانی، الامثال القرآنیة (چاپ دمشق،
دارالقلم، ١٤٠٠ ق)

- ۲۵- محمد بن ابوبکر دمشقی، الامثال فی القرآن الکریم (چاپ قاهره، مکتبه الصحافه، ۱۹۸۶ م)
- ۲۶- اسماعیل، محمدبکر، الامثال القرآنیة (چاپ قاهره، دارالمعارف، ۱۹۸۶ م)
- ۲۷- شریف، محمد، امثال القرآن، (چاپ قاهره، دارالمعارف، ۱۳۸۴ ق)
- ۲۸- عاطف زین، سمیح، الامثال و المثل و التمثیل فی القرآن الکریم (چاپ بیروت، مکتبه الشاشاتی، ۱۹۸۷ م)
- ۲۹- غروی، محمد، الامثال النبویه، قم، مؤسسه الاعلمی، ۱۳۹۵ ق؛ همو، الامثال فی نهج البلاغه (قم، انتشارات فیروزآبادی، ۱۴۰۱ ق)؛ همو، الامثال و الحكم المستخرجة (کلمات الامام الرضا) (قم، المؤتمر العالمی، ۱۴۰۹ ق) همو، الامثال و الحكم الامام الکاظم (ع) (مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا، ۱۴۱۲ ق)
- ۳۰- محمود، عبدالمجید، امثال الحدیث (چاپ قاهره، دارالتراث، ۱۹۶۰ م)
- ۳۱- مدینی، ابوبکر، الامثال فی القرآن (چاپ رباط، ۱۴۰۰ ق)
- ۳۲- مصری، حسین، امثال القرآن (چاپ قاهره، مکتبه النهضة، بی تا)
- ۳۳- موسوی، محمدطاهر، امثال القرآن (چاپ بغداد، ۱۹۶۰ م)
- ب) امثال شعرا، حکما و مشاهیر عرب:
- ۱- علی بن محمد مدائنی (د ۲۱۵ ق)، کتاب المتمثلین
- ۲- عبد الله بن خالد ابو عمیثل (د ۲۴۰ ق)، الایات السائرة
- ۳- ابوبکر محمد بن قاسم بن یشار انباری (د ۳۲۸ ق)، الزاهر فی معانی کلمات الناس، مشتمل بر ۸۳۴ ضرب المثل، نگارنده به داستان پردازی با ذکر تاریخ پیدایش امثال چندان تمایلی ندارد، بلکه بیشتر در صدد است تا با شرح مفردات از نظر لغوی و نحوی و با استناد به اشعار و احادیث به شرح آنها پردازد. الزاهر فاقد نظم و ترتیب است و بیشتر به فرهنگی آکنده از شواهد شعری عرب می ماند.
- ۴- عینیة بن منهال، الامثال السائرة
- ۵- حمزه اصفهانی (د ۳۵۱ ق)، الامثال الصادرة عن بیوت الشعر، مشتمل بر ۴۷۰۰ مثل شعری، در ۷ باب به ترتیب الفبا. نسخه خطی آن در برلین به شماره ۱۲۱۵ نگهداری می شود؛ همو، کتاب التماثل فی تباشیر السرور

۶- صاحب بن عباء (د ۳۸۵ق)، الامثال السائرة من شعرالمتنبی (چاپ بغداد، مكتبة النهضة ۱۹۶۶ م، به كوشش محمد حسين آل ياسين). اين اثر توسط دكتور فيروز حريجي به فارسي برگردانده شده و مترجم به شرح، تفسير مفردات و اعراب گذاري اشعار نيز پرداخته است (چاپ تهران، انتشارات سحر، ۱۳۵۶ ش)

۷- حسن بن حسين سكري، الابيات السائرة

۸- يوسف بن عبدالبرنمرى (د ۴۶۳ق)، الامثال السائرة و الابيات النادرة

۹- عبدالملك ثعالبي (د ۴۲۹ق)، التمثيل و المحاضرة كه در آن ضرب المثلهايي از اهالي بغداد، شعراي جاهلي، مخضرم، اسلامي و عباسي گردآمده است. همچنين امثالي از پيامبر اکرم (ص) حكماي عرب، انبياء، تورات، انجيل، زبور و قرآن در آن به چشم مي خورد (چاپ قاهره، داراحياء الكتب العربية، ۱۹۶۱ م، به كوشش عبدالفتاح محمد حلو)

۱۰- محمد بن ابى بكر رازي (د ۶۶۶ق)، الامثال و الحكم، مشتمل بر ۶۰۶ بيت و ۲۹۳ مصرع، در ۱۸ فصل (چاپ ۱: عمان، دارالبشير، ۱۹۸۶ م، به كوشش عبدالرزاق حسين؛ چاپ ۲: دمشق، مجمع اللغة العربية، ۱۹۸۷ م، به كوشش دكتور فيروز حريجي). ذكر نام شاعر در ذيل هر بيت و ذكر منابع ابیات، اعراب گذاري اشعار، شرح لغوي و نحوي مفردات، بيان اختلاف روايتها، استفاده از كهن ترين نسخه خطي موجود از امتيازات شرح دكتور حريجي است. وي امثال و حكم را به فارسي ترجمه کرده است (چاپ تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ ش)

۱۱- اربلي (د ۶۷۷ق)، امثال الشريف الرضي

۱۲- امثال لقمان حكيم، نوشته راهبي مسيحي (چاپ ليدن، مطبعة بولاق،

(۱۶۱۵م)

۱۳- سليمان حقي، امثال سليمان الحكيم (چاپ بيروت، مطبعة الاميركان،

بي تا)

۱۴- مراد فرج محامي، امثال سليمان (چاپ اسكندريه، ۱۹۳۸ م)

۱۵- انيس فريحه، احيقار حكيم من الشرق الادنى القديم (چاپ بيروت،

جامعة الامريكية، ۱۹۶۲ م)

١٦- احمد قبش، مجمع الحكم و الامثال فى الشعر العربى (چاپ دمشق، دار العربية، ١٩٧٩ م)

٣- مثلنامہ های عامیانه:

١- آل نوری، عبدالله، الامثال الدارجة فى الكويت، كويت، داراعلام الفكر، بی تا، ٢ مجلد.

٢- اباضه، نزار، الامثال الشامية، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٩٨٩ م.

٣- ابیلا، فردينان يوسف، الامثال الشعبية فى لبنان الجنوبي، باريس، ١٩٨١ م.

٤- ابن ابى شنب، محمد، الامثال العامية الدارجة فى الجزائر و تونس و المغرب، باريس، ١٩٠٤ م.

٥- اسود، نزار، الامثال الشعبية الشامية، دمشق، مطبعة نصر، ١٩٩٢ م.

٦- اكوع، اسماعيل بن على، الامثال اليمانية، قاهره، دارالمعارف، بی تا.

٧- باجورى، محمد عمر، امثال المتكلمين من عوام المصريين، قاهره، المطبعة الشرقية، ١٣١١ ق.

شؤونشكاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

٨- بدری، ابوبكر، الامثال السودانية مع علوم انسانی

٩- بستانى، فؤاد افرام، احاديث الشهور، بيروت، مطبعة الآباء اليسوعيين،

١٩٧٣ م.

١٠- بلادى، عاتق بن غيث، طرائف و امثال شعبية، بيروت، دارالقلم، ١٩٧٥ م.

١١- تكريتى، عبدالرحمان، الامثال البغدادية المقارنة، بغداد، مطبعة الارشاد،

١٩٦٦ م؛ همو، جمهرة الامثال البغدادية، بغداد، ١٩٧١ م.

١٢- تيمور پاشا، احمد، الامثال العامية فى مصر، قاهره، لجنة نشر المؤلفات

التيمورية، ١٣٦٨ ق.

١٣- جهيمان، عبدالكريم، الامثال الشعبية فى قلب الجزيرة العربية، رياض،

داراشبال العرب، ١٣٩٩ ق، در ٦ مجلد.

١٤- حر، حسن، الامثال الشعبية الجنوبية.

- ١٥- حمیری، طاهر، الامثال التونسية.
- ١٦- حنفی، جلال، الامثال البغدادية.
- ١٧- خوری، بولس، امثال و اقوال مأثورہ، صیدا، ١٩٨٢ م.
- ١٨- داود، محمد، الف مثل و مثل من امثال تطوان.
- ١٩- دباغ هذلی، عبد الخالق جلیل، معجم الامثال الموصلية.
- ٢٠- راسی، سلام، حکمی قرايا و حکمی سرايا، برزیل، ١٩٧٦ م.
- ٢١- راغب، فایقه، حدائق الامثال العامية، قاهره، ١٣٥٧ ق.
- ٢٢- روجی، احمد بشیر، الامثال الكويتيه المقارنه، کویت، وزارة الاعلام، ١٩٨٢ م.
- ٢٣- زلزله، محمد صادق، مجمع الامثال العامية البغدادية و قصصها، کویت، دار الثقافة، ١٩٧٦ م.
- ٢٤- زید، خالد مسعود، من الامثال العامية
- ٢٥- شرف الدین بن سعد، الامثال العامية المصرية، لندن، ١٨٣٠ م.
- ٢٦- شکری، محمد، مجمع الامثال العامية المصرية، نسخه خطی آن در کتابخانه تیموریه به شماره ٥١٩ موجود است.
- ٢٧- شومان، احمد، الامثال الفراتية، دمشق، دار التراث، ١٩٨٥ م.
- ٢٨- شویقانی، نعوم شقیر، امثال العوام فی مصر و السودان و الشام، قاهره، ١٨٩٤ م.
- ٢٩- صادر بیروتی، سلیم ابراهیم، امثال دارجة لاشهر ائمة العربية، بیروت، ١٨٨٦ م.
- ٣٠- فروخ، سعد الدین، الامثال البيروتية، بیروت، بی تا.
- ٣١- فريحه، انيس، الامثال العامية اللبنانية من رأس المتن (= معجم الامثال الحديثة)، بیروت، جامعة الاميركية، ١٩٥٣ م، در ٢ مجلد.
- ٣٢- فگالی، میشل، امثال و اقوال سورية لبنانية، پاریس، ١٩٨٣ م.
- ٣٣- قديح، فوزی حمد، الامثال الشعبية الفلسطينية، دمشق، دار علماء الدين، ١٩٩٥ م.

- ٣٤- عباس، فؤاد ابراهيم، مجمع الامثال الشعبية الفلسطينية، بيروت، ١٩٨٩ م.
- ٣٥- عبود، سعيد، الطرفة الباهجة في الامثال والحكم الدارجة.
- ٣٦- عبودي، محمد، الامثال العامية في نجد، قاهره، دار احياء الكتب العربية، ١٩٦٠ م.
- ٣٧- عبيد، يسار، الامثال العامية الشامية، دمشق، المكتبة العربية، ١٩٨٣ م.
- ٣٨- عدنى، عبدالله يعقوب، قاموس الامثال العدنية.
- ٣٩- غلامى، محمد رؤوف، المررد من الامثال العامية الموصلية.
- ٤٠- مصراتى، على مصطفى، المجتمع الليبى من خلال امثاله.
- ٤١- ناضر، زاهى، انسانيات الامثال الشعبية اللبنانية.
- ٤٢- نبتيتى، خالد حسين، الامثال الشعبية المغربية الفلسطينية، عمان، دارالجليل، ١٩٩٣ م.
- ٤٣- يعقوب، اميل بديع، موسوعة الامثال اللبنانية، بيروت، مطبعة جروس، ١٩٨٩ م، در ٣ مجلد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ:

۱. آقا بزرگ تهرانی، محسن، الذریعة الى تصانیف الشيعة، نجف، ۱۳۵۵ ق.
۲. ابن خیراشبیلی، محمد، فهرسه، به کوشش فرانسیسکو کودرا، بیروت، ۱۹۷۹ م.
۳. ابن ندیم، محمد، الفهرست، به کوشش رضا تجدد، تهران، ۱۳۶۶ ش.
۴. بغدادی، اسماعیل، ایضاح المکنون، استانبول، ۱۹۴۵ م؛ همو، هدیه العارفين، بیروت، ۱۹۵۵ م.
۵. حاجی خلیفه، کشف الظنون، بیروت، ۱۹۹۲ م.
۶. زلهایم، رودلف، الامثال العربية القديمة، ترجمه رمضان عبدالنواب، بیروت، ۱۹۸۷ م.
۷. سزگین، فؤاد، تاریخ التراث العربی، ترجمه عرفه مصطفی، ریاض، ۱۹۸۸ م.
۸. سیوطی، جلال الدین، بغية الوعاة في طبقات اللغويين و النحاة، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، ۱۹۶۴ م.
۹. فروخ، عمر، تاریخ الادب العربی، بیروت، ۱۹۸۴ م.
۱۰. فنڈیک، ادوارد، اکتفاء القنوع، قم، ۱۴۰۹ م.
۱۱. قفطی، علی بن یوسف، انباء الرواة علی أنباء النحاة، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، ۱۹۸۶ م.
۱۲. منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی چاپی، تهران، ۱۳۵۱ ش.